

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.923.2(09) : 316.61 : [331.214.3]

ВЛАСОВА Олена Іванівна

*доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології
розвитку Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ДОСВІД ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО- ПРОДУКТИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті на основі аналізу творів вітчизняних авторів і характеристик реальних історичних постатей описуються психологічні протомоделі структури соціально-продуктивної особистості.

Ключові слова: особистість, особистісні атрибути суспільства, соціальна роль, суспільний ідеал.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства здійснюється через механізм продуктивної самореалізації й розвитку його членів, що виконують певні соціальні ролі. Особистість як психологічне утворення – продукт доволі пізнього розвитку людської цивілізації. Для свого виникнення та розвитку таке психічне утворення вимагає певних атрибутів суспільства як передумов її вільного соціально-продуктивного самовизначення та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікаві змістовні приклади елементів соціально-психологічного знання, що торкаються проблеми структури, функцій та детермінант становлення соціально продуктивної особистості знаходимо в анналах історії давньоруської держави Київська Русь, що існувала на території України на початку другого тисячоліття нашої ери й за часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха по праву

вважалась одним з провідних центрів культурного розвитку європейської цивілізації. Показове в цьому відношенні розуміння давньокиївськими християнськими мислителями XII-XIII століть – Іларіоном та Клементом Смолятичем, Кирилом Туровським і Данилою Заточником, іншими невідомими авторами та літописцями тієї пори категорій «філософ» і «святий», «герой» та «князь», «мудрець» і «скоморох», кожна з яких в їхній інтерпретації розкриває певні сутнісні аспекти соціальної ролі та внутрішньої організації людини, яка її здійснювала, що забезпечували їй високий соціально-психологічний статус і суспільну вагу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість зазначених авторів були людьми духовного сану, широко освіченими та належали до числа так званих «книжників», тобто людей з науково-літературною освітою, яка базувалася на книжковій премудрості. Неординарна постать митрополита Київського Климента Смолятича в «Іпатієвському літописі» визначається не лише книжником, але й філософом. Цим терміном з XI сторіччя в культурі київського середньовіччя, відповідно до античної традиції, називали людину, яка не тільки володіє знаннями про шляхи праведного життя християнина, але й у повсякденній практиці реалізує їх, а також у змозі навчити такому життю інших. Синтез цих трьох характеристик знаходимо в «Ніконовському літописі», де про Климента сказано: «Бъ бо сей... скимникъ и зъло книженъ и учителенъ и философъ велий, и много написавъ предаде» [3, с.11].

У «Посланні пресвітеру Хомі» [6] Смолятич полемізує з адресатом відносно можливості називати себе філософом, спираючись при цьому на оригінальну науково-психологічну типологію людей. Спочатку він виділяє два типи людей «слави бажаючих»: по-перше, це ті, хто прагне до збагачення як матеріальної переваги, по-друге, – це ті, хто бажає влади над іншими. При цьому філософ відзначає очевидно більшу силу мотиву честолюбства, порівняно з прагненням матеріального збагачення, підкріплюючи думку цитатою з Іоана Златоуста: «мнози богатства презреша, славы же ни единъ» [там само]. Себе ж Климент

Смолятич не відносить до жодного з виділених типів, оскільки, за його словами, життя земне для нього як істинно віруючого не має ціни, а влади він не шукав. Своє ж призначення митрополитом Смолятич розглядає найперше як обов'язок перед Богом та людьми. Натомість К. Смолятич припускає модус слави, гідний виступати мотивом його соціальної самореалізації як християнина. Це – смиреномудрість, тобто осягнення божих заповідей, викладених у Писанні, та їх неухильне виконання. У цьому сенсі своє призначення він бачить у тому, щоб «пытати потонку божественных писаний» розкриваючи дійсний смисл «силу слова Божия» та нести його пастві як орієнтир соціального життя, реалізуючи тим самим єднання людського і Божого й відкриваючи їм шлях до міжособистісної комунікації більш високого (духовного) рівня [5, с.34].

У плані духовних орієнтирів соціального існування особливо сильним впливом на уми сучасників та нащадків відзначаються твори іншого відомого давньоруського філософа – єпископа Кирила Туровського. Його промови, повісті та гімнографічні твори представляють собою блискучі зразки застосування механізмів психологічного впливу у філософській та ораторській прозі давньокиївських часів [6]. Насамперед їх вирізняє високий урочистий емоційний тонус, радісний та піднесений. Основним джерелом радощів та переживань захвату, що переповнюють автора «Слів», виступає софійність як усвідомлення краси духовності. Її психологічна основа – це відчуття автором краси й нескінченності світу, де панує Вища гармонія. Соціальним епіцентром виникнення піднесених переживань на Русі традиційно вважалась церква як Храм Божий. Контекстом, у межах котрого створюються ідеальні соціально психологічні умови для залучення до священної історії як сфери духу, – церковне свято. Вершиною ж, де події священної історії найбільш яскраво відбиваються в душі віруючого, переживаються ним як актуальний стан, є богослужіння під час церковного свята. Зрозуміло, що характер та якість такого роду переживань значною мірою визначаються соціальним потенціалом духовної особи, яка виступає центральною постаттю урочистої служби. Тут необхідно

вказати на наступну характерну особливість творчої спадщини К. Туровського як соціально обдарованої особистості, що рельєфно відбивається у своєрідності викладення ним у текстах урочистих проповідей численних епізодів біблійської історії. Кожен з них у трактуванні Кирила завдяки силі словесної образності та емоційній виразності автора проповіді, відображається у свідомості читачів як подія, що відбувається «тут і тепер», до них будь-який читач долучається через переживання урочистості заходу, потрапляючи в яскраву ауру натхненності та переконливості слів соціально обдарованого філософа [3, с.45].

Такого роду особистісні обдарування дозволяють К. Смолятичу та К. Туровському займати високі керівні посади в церковній ієрархії Київської Русі, виробити дійсно філософське ставлення до соціальної дійсності своїх днів, власного життя і стати ще за життя визнаними духовними авторитетами українського народу. На підтвердження їхніх заслуг перед давньоруською християнською спільнотою Православна церква кожного з філософів невдовзі після смерті канонізує як святого, про що свідчать численні агіографічні джерела.

Агіографія як літературний жанр виникла на основі описів біографій видатних людей Плутархом та іншими античними авторами. Вона має глибоке коріння у греко-візантійській літературній культурі. На вітчизняний ґрунт агіографія була транспонована спочатку у болгарських перекладах, а потім, наприкінці XI – на початку XII століть, як описи життя канонізованих світських осіб, князів Бориса та Гліба, Ольги та Володимира Мономаха, і далі як численні життя святих переважно духовного звання. Особливо показові в цьому розумінні матеріали «Києво-Печерського Патерика» [6], котрий, як стверджують наукові авторитети (В. Ключевський, Т. Федоров, І. Єрьомін), значним чином визначив розуміння святості – найважливішого елементу християнського світогляду у східнослов'янській християнській науково-літературній культурі.

Суб'єктивно святість або благодать ніяк не презентована об'єкту-носію. Вона не рефлектується ним і може бути констатована лише емпірично, через його діяння та свідчення про них

очевидців. Традиційно відповідно до існуючих канонів святості виділяють два напрямки об'єктивації цього образу. По-перше, це моральна досконалість носія, яка розуміється у повній відповідності з християнською етикою подвигів його земного життя. По-друге, це чудодійність святого, точніше його мощів, яка стає очевидною після смерті людини.

У першому випадку основою образу святого виступають такі психологічні риси як покірливість, нестяжання та послухенство, що розуміються ключовими християнськими чеснотами, антагоністів гордині, користолюбства та честолюбства. Святому притаманна також сильна воля як інструмент подолання себе й життєвих складностей на шляху досягнення святості. Вершиною ж розвитку системи особистісних характеристик святої людини є любов. Тому у змісті Патерика як найважливіша ознака святості монастиря розглядається наявність серед його братії не лише «поміркованості» та «покірливості», а насамперед «божественної любові» до Бога, яка знаходить вияв у любові до ближнього свого, людини взагалі [3]. Вищою метою реалізації святості проголошується благо ближнього. Святий у цьому розумінні – принциповий альтруїст, захисник знедолених, який дає турботу та душевне тепло всім, хто звертається за підтримкою до Бога. Саме таким зображують автори найбільш значну фігуру Києво-Печерського Патерика, його ідеального героя – Феодосія Печерського.

Доброчинність Феодосія як ченця не обмежується молитвою та неспанням, а передбачає активну багатопланову діяльність в ім'я милосердя. У рамках останньої він очолює роботи по будівництву храму та інших монастирських будівель, входить в усі подробиці розв'язання питань повсякденного життя монастиря (турбується про хліб для ченців, мед для гостей, вина та масло для церковної служби), залучає до монастиря багатих заступників та благодійників, нарешті, як духовний авторитет втручається у політичний конфлікт князів Із'яслава та Святослава. У цьому, до речі, агіограф вбачає «смирение истинное и кротость велику, о семь бо подражаа Христа, истинного Бога» [6, 46]. Так викристалізовується чітка позиція давньоруського

етносу, відповідно до якої шлях святого до спасіння душі лежить не в усамітненні та відході від соціальної дійсності, а навпаки, через визначення центру свого духовного буття ззовні, у світі «благодатної» реальності спілкування з іншими людьми, де домінують соціальні цінності.

У соціально-психологічному контексті тлумачиться й інший невід'ємний атрибут святості – чудодійність мощів носія, що об'єктивувалась лише по завершенню життєвого шляху святого. За даними В. Ключевського, про чудодійну силу святого робили висновок відповідно до соціального ефекту його впливу на віруючих, але вже опосередковано, за їхніми свідченнями, яких зазвичай знаходилося багато [5, с. 424-425].

Однак для суспільної свідомості давньоруського середньовіччя представлена концепція соціально продуктивної людини не була єдиною. Паралельно з нею у світській ментальності розвивалась діаметрально протилежна тенденція розуміння психологічного складу й життєвих пріоритетів особи, яка самостверджується в суспільстві, в основі якої була покладена характерна для середньовічної ментальності категорія честі. Виникнувши як результат соціальної стратифікації суспільства, честь можновладної людини асоціювалася з установкою на постійну демонстрацію сили та військових доблестей як основи соціальної переваги носія над іншими індивідами та соціальними групами. Саме такий героїчний ідеал, заснований на принципах лицарської (дружинної) моралі, був прийнятий політичною аристократією київської держави, просякнутою ратним духом. Цей ідеал домінував у суспільній свідомості як необхідний атрибут соціальної активності представника світської знаті. Слідування йому розглядалося як основний критерій визнання заслуг правителя, його «слави людської». Звідси своєрідне розуміння образу князя, який, скажімо, у «Слові о полку Ігореві» постає передусім не політиком, а воїном, захисником, хоробрим, мужнім та відважним. Змістом таких соціальних ролей обумовлена і специфіка виділення тих видів діяльності, які уявлялися найбільш органічними для княжої справи [6]. У «Поучінні» синам Володимир Мономах називає найпершою цариною «ратних справ» князя

війну та лови, бо саме в них створюються оптимальні передумови для становлення та реалізації згаданих якостей. Таке тісне поєднання ратної та мисливської тематики визначає своєрідні запозичення й образну міграцію понять у давньокиївських джерелах. Так, у «Посланні Данила Заточника» князь зображується орлом над птицями, осетром над рибами, левом над звірами. У Галицькому літопису при описі князя вживаються схожі семантичні конструкції. Невідомий автор порівнює його силою з левом, ненавистю до ворогів – із риссю, швидкістю пересування – з орлом. Особливо цікава в контексті аналізу соціальних здібностей така характеристика образу князя як «буйство», яке автор «Слова о полку Ігореві» нагороджує в якості основної чесноти князів Ігоря та Буй-Тур Всеволода – головних персонажів твору. Змістовно ця категорія означає героїчне безумство та беззавітну хоробрість, які під час бою оволодівають воїном, роблячи його найбільш небезпечним та страшним для ворогів, прикладом для соратників, що й забезпечує психологічну перевагу у бою саме тієї сторони, інтереси якої він захищає. Окрім своєрідної психологічної налаштованості, характерної для лідера війська, що утілює непереможну могутність держави, соціально психологічний ідеал верховного представника влади передбачає «Самсонову силу, хоробрість Александрову, Йосифль разумь, мудрость Соломоню и хитрость Давидову», а також такі чесноти, як «добросердя» та «любов», що знаходять прояв у турботі про підлеглих і милосерді до знедолених [3, с.130].

Таким чином, з позиції класичної психологічної тріади «розум-емоція-воля» в образі князя – на відміну від образу філософа або святого – питання домінанти однозначно розв'язується на користь пріоритету вольових характеристик носія. Мужність і хоробрість, честь та гідність, великодушність та справедливість вирізняють насамперед достойного слави правителя в уяві давньоруських авторів. Розум, компетентність, як і милосердя, займають у цьому ідеальному портреті суспільного лідера підлегле положення.

На вітчизняному ґрунті плідного розвою отримав розвиток античних, давньоруських та середньовічних поглядів на со-

ціально-психологічну природу й механізми продуктивного становлення психіки людини у науково-філософських уявленнях найпомітнішої постаті на обрії національної культури України Нового часу – Григорія Сковороди, усе життя якого було реальним втіленням поєднання «вищої» книжної та «нижньої» народної мудрості, чим він, із притаманною справжньому соціальному таланту щедрістю та справедливістю, обдаровував оточуючих його людей.

Основний внесок Сковороди в розвиток вітчизняного психологічного знання про людину полягає в інтеграції світу природи та духовної культури людства як чинників, які своєрідно переломлюючись в особистості, спричиняють її активність. Згідно з його поглядами, якщо особистість орієнтується на зовнішні орієнтири світу (багатство, статус, привілеї), то вона не доходить до гармонії з самою собою. Пошук же сутнісного знання й духовних орієнтирів, закарбованих у носіях мудрості поколінь (фольклорі, притчах та байках, Біблії, міфах, філософській спадщині людства), самопізнання та оволодіння мистецтвом керувати душею – більш вірогідно приводять людину до щасливого життя. На його думку, продуктивна праця й науки, філософія й мистецтво повинні слугувати єдиній меті: справі самопізнання людини. А пізнавати себе в цих царинах суспільно-продуктивної активності вона має задля самореалізації власних здібностей, даних їй від природи. Саме за таких умов, людина досягає щастя як відчуття найповнішої гармонії зі світом, у який вона прийшла [7].

Особливий інтерес викликають ідеї філософа щодо структурної організації та механізмів розвитку соціально-психологічного потенціалу людини, які опукло презентовані у його філософських діалогах (данина автора античній традиції оформлення філософських творів) та діалогах-притчах. Соціальний світ у цих творах постає як великий неспокійний океан, який небагато хто долає. І лише той отримує шанс, хто сформує в собі інтерес та здатність до об'єктивного аналізу соціальних подій (це – соціальний інтерес), навчиться, наче з високого берега, спостерігати бурхливі хвилі суспільного життя (здатність

до соціальної рефлексії й системного аналізу соціальних ситуацій). В останньому на рівні метафоричного усвідомлення філософ вирізняє такі осередки людської небезпеки як високі скелі та каміння, що є невдачами діяльності особистості, які стають на перепоні її активності, сирени як нещире оточення, чия лестивість знижує об'єктивність її самосприйняття, глибинних китів, які символізують пристрасті та надмірну емоційність людини, вітри – коливання суспільних уявлень, мода та суєта життя як зовнішні перешкоди на шляху людини до окресленої мети. Путівником у цьому океані, на думку мислителя, слугує біблейський архангел Рафаїл – бог медицини, який лікує не тіло, а серце (у руслі пануючих на той час в українській філософії поглядів кордоцентризму саме “серце” вважалось осередком людської психіки.). І лише той мандрівник успішно долає бурхливе море життя, який користується перевіреними часом рецептами тієї божественної медицини [7]. Автор усвідомлює необхідність рефлексії, систематизації, розвитку та популяризації такого роду знань, які в його часи були об'єктом аналізу релігійної етики та практичної філософії, і лише у ХХ столітті стали предметом психологічної науки та практики психологічної допомоги.

У творчій спадщині іншого українського соціального філософа, ідеолога національно-визвольного руху минулого століття Дмитра Донцова ґрунтовно опрацьовані питання чинників формування особистості в контексті проблеми життєзабезпечення й розвитку такого складного суспільного організму, яким є національна держава. У своєму програмному творі «Дух нашої давнини» він зауважує, що основний механізм, потаємна пружина будь-якого життя й руху всіх організмів людських та суспільних – це творча енергія, життєва каталітична сила, безприс-трасність, мужність, сила духу та міцність думки. У суспільному житті оплотом такої сили має виступати правляча еліта, до якої може належати не кожен, а лише люди особливого типу, особливого складу. Кожен із них має нести в собі три основні прикмети правлячого духу: це шляхетність, мужність і розум, завдяки яким утримує правлячий дух людини людську суспільність в єдності. Філософ підкреслює, що дієвої сили ці три особливості

набувають лише у трійці, тобто органічно поєднуючись як стійкі компоненти психологічної структури особистості носія [4, 152].

Шляхетність суспільного лідера, за Д. Донцовим, зумовлена, перш за все, домінуванням у його особистості вищих духовних потреб. Первинними для такої людини є безкорислива відданість високим ідеалам, честь як вірність власним ідеалам, непохитне дотримання певних життєвих принципів, відповідно до яких честь й обов'язок поставлені вище за особисті прив'язаності і партикулярні, зокрема матеріальні, інтереси та вигоди, бо «саме його шляхетне заняття й є йому нагородою». Філософ пише, що *служіння суспільним ідеалам*, (абстрактній ідеї, Богу, боротьбі з поневолювачами), яке червоною лінією проходить через українські літературні пам'ятки княжих, литовських і козацьких часів, почуття честі й вірності слову – це і є основні особливості шляхетності найкращих українців усіх епох. Другою їхньою специфічною прикметою є певний *аскетизм*, що виявляється у пріоритеті служіння ідеї перед усіма окремостями й особистими вигодами, по суті, нехтуванні усіма земними втіхами. І як результат – така особистість вже не є рабом ні зовнішньої сили, ні власних слабкостей, які роблять людину неспроможною служити вищому. Нарешті, третя ознака шляхетної душі – це *стойцизм*, джерело якого – у внутрішній дисципліні шляхетної особи. Невластива й ненависна людині з натовпу, така дисципліна, на думку автора, є вічна боєготовність духу, готовність до подолання будь-якої втоми, розслабленості, апатії в ім'я служіння ідеалам добра [4, с.161].

Розрізнити ж Добро та Зло шляхетну особистість спонукає слава предків (адже шляхетне походження вимагає шляхетної душі), виховання, приклад достойного оточення, розмови мудрих, власні роздуми, а також усвідомлення того, що безчесність керуючого прошарку суспільства викликає до нього незрівнянно більшу зневагу суспільної думки, ніж до інших [4, с.149].

Зміст наступної складової – мудрості, у розумінні Д. Донцова, об'єктивується в особливій креативній здатності мислення її носія, яка не лише дозволяє йому з розрізнених елементів дійсності синтезувати впорядковану, логічно струнку

картину подій, що відбуваються, та їхніх детермінант, а й з урахуванням особливостей реального перебігу подій робити вірогідний прогноз зміни ситуації. Як розвиток цієї думки Д. Донцов зазначає, що мудрець не лише передбачає майбутнє, але й творить його силою власної креативної думки. Із невидимої думки, творчого задуму він створює в реальному світі конкретну річ, реалізує свою ідею, добираючи адекватні соціальні засоби та способи її втілення.

Ідеальними мудрими правителями, які відрізнялися силою державного мислення, Д. Донцов називає Перикла, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Усіх їх, за словами автора, об'єднувало вміння охопити основні горизонти соціального життя свого народу у просторі та часі і твердо вести співвітчизників через жертвування особистими інтересами та швидкоплинними вигодами своєї генерації до безпеки і процвітання держави дітей і онуків.

Очевидно, що подібна політика суспільного лідера в ході своєї реалізації з необхідністю тягне за собою опір його волі з боку співгромадян, якими рухають індивідуальні інтереси або груповий егоїзм. Для того, щоб підкорити своїй думці та владі світ, протистояти оточенню і людським слабостям «страху сердешного та суму тілесного», успішний правитель, на думку Д. Донцова, має бути відважним і мужнім, тобто мати якості, які інший відомий український філософ К. Туровський називав «духовною зухвалістю» [3]. У цій характеристиці сконцентровані відвага, сила характеру і безстрашність особистості, яка має владу над іншими. Її значення важко переоцінити, оскільки пасіонарність і розвинута воля суспільного лідера, очевидна для оточуючих, виступають основною гарантією реалізації суспільством цілей, які були поставлені шляхетним і мудрим правителем.

Узагалі, соціально-психологічний аналіз науково-літературного та філософського осмислення української історії з позицій визначення психологічних механізмів ефективного впливу окремих історичних персоналій на хід суспільно-політичних подій нашої країни дозволяє виокремити низку ос-

новних особистісних рис, розвинутість та інтеграція яких з необхідністю призводили їхніх носіїв – до успіхів у справі управління українським народом на шляху його національного державотворення. Просоціальна спрямованість і шляхетність намірів, розвинена соціальна перцепція, багатий досвід й емпатичні властивості, досконалі механізми самопізнання й саморегуляції, висока працездатність і відповідальність, оптимізм і незалежність, розкутість, та соціальна сміливість є основними психологічними ознаками особистості, яка приймає на себе відповідальність за майбутнє країни та здатна до ефективного державного управління.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Здійснений аналіз також дозволяє передбачати, що, прийнявши за основу домінування одну з провідних рис при достатній вираженості інших, можна говорити про існування своєрідної соціально-психологічної типології соціально-продуктивних особистостей: духовних лідерів, лідерів – захисників, суспільних реформаторів і т. ін.

Таким чином, здійснений огляд української науково-літературної спадщини дозволяє виокремити певні особливості психологічного складу історичних постатей, які в різні часи демонстрували здатність до усвідомленого вибору пріоритетів та способів власної соціальної активності. Очевидно, що результуюча інтеграції такого роду властивостей психіки в сучасному науковому тлумаченні розуміється як особистість людини.

Список використаних джерел

1. Власова О.І. Науково-літературні моделі соціально обдарованої особистості в творах “книжників” давньоруської держави Київська Русь / О.І. Власова // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка. «Актуальні проблеми сучасної української психології» – К., 2002, Випуск 22. – С. 47-59.

2. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку / О.І. Власова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.

3. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі / В.С. Горський. – К. : Наукова думка, 1993. – 161 с.

4. Донцов Д. “Дух нашої давнини” / Д. Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 342 с.

5. Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник / В.О. Ключевский. – М., 1871.

6. Памятники литературы древней Руси XII век. – М. : Художественная литература, 1980. – 704 с.

7. Сковорода Григорій. Сад божественных песней. Вірші, байки, діалоги, притчі / Григорій Сковорода. – К. : Дніпро, 1988. – 319 с.

O.I. Vlasova

EXPERIENCE OF THE HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL RECONSTRUCTION OF THE PERSONALITY-PERFORMANCE' STRUCTURE

The article is based on the analysis of works of local authors and the characteristics of real historical figures described protomodels psychological structure of social and productive individual.

Keywords: *personality, personality attributes of society, social role, social ideal.*

Е.И. Власова

ОПЫТ ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ СТРУКТУРЫ СОЦИАЛЬНО-ПРОДУКТИВНОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье на основе анализа произведений отечественных авторов и характеристик реальных исторических фигур описываются психологические протомодели структуры социально-продуктивной личности.

Ключевые слова: *личность, личностные атрибуты общества, социальная роль, общественный идеал.*

Надійшла до редакції 6.02.2012 р.